

9. Suvorov, A. V. (1996). *Chelovechnost kak faktor samorazvitiia lichnosti* [Humanity as a factor of self-development]. *Mir Psikhologii*, 2, 24–52.
10. Shchurkova, N. E. (2000). *Novoe vospitanie* [New education]. Moscow: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii.
11. Yashkova, E. V. (2006). *Formirovanie tsennostnykh otnoshenii k cheloveku u studentov vuza v protsesse professionalnoi podgotovki* [Formation of university students' value attitude to the person in the process of professional preparation]. (Doctoral dissertation, Nizhnii Novhorod).

УДК 316.722:2-4(477)

О. М. Троїцька, Л. Ю. Москальова, м. Мелітополь

ДІАЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ: КОНТЕКСТУАЛЬНИЙ ВИМІР ОДВІЧНИХ ПРОБЛЕМ

У статті продовжена наукова традиція розгляду проблеми гармонізації спільного життя народів, які презентують різні культурні ідентичності, зокрема релігійну ідентичність української людини. Як конструкт побудови ненасильницького миру запропоновано діалог з його атрибутом – толерантністю. Визначена предметна площина діалогу в інформативно-екзистенціальній взаємодії релігійних спільнот України та суб'єктів релігійного простору. Виявлено зони найбільшого непорозуміння віруючих людей та експліковано можливості діалогу у духовному поступі українства.

Ключові слова: *глобалізація, діалогічність, духовність, етноконфесійність, ідентифікація, релігійність, толерантність.*

У релігійному розвитку України і в минулому, й сьогодні діють різні за своїм походженням спільноти, які намагаються мирно співіснувати на українських теренах, зберігаючи віками свої особливості, взаємодоповнюючи та взаємозбагачуючи одна одну. Аналіз історичної спадщини, зроблений вченими різних напрямів гуманітарного знання, свідчить, що лише в окремі історичні періоди толерантність і добрі стосунки цих спільнот поступалися локальним протистоянням. Визначення стану сучасного розвитку релігійних спільнот України щодо його тенденцій, загальних рис, особливостей, конфліктогенів та ризиків видається нам важливим і потребує: розкриття діалектики етнічного і конфесійного та їх ролі в розвитку діалогічних й толерантних відносин; характеристики загальних рис

цього розвитку в умовах глобалізації усіх відносин між спільнотами; окреслення провідних тенденцій розвитку; виділення суттєвих суперечностей, конфліктогенів, зон непорозуміння («лакун») у релігійних відносинах певних регіонів України; з'ясування можливостей і ресурсів діалогу і толерантності та їх меж як чинників релігійного буття.

На різних напрямках філософського, педагогічного, релігійнознавчого знання осмислення цих завдань набуло значного поширення як у минулому, так і в сучасності. Причому велика частина дослідників концептуально окреслює певний зсув в актуалізації проблеми релігійності та ідентичності людини як стану її душі, що розгортається у просторі і в часі (Августин Бл., Н. Арестова, А. Бергсон, В. Бондаренко, А. Колодний, С. Кримський, В. Лубський, О. Предко, Г. Сковорода, С. Франк, Е. Фромм, К. Паргамент та інші). У цих працях релігійність постає багатоаспектним феноменом та сутнісною властивістю людини. Новий тип рефлексії релігійності з'явився у ХХ столітті у межах філософського напряму – діалогізму, який пропонував будувати релігійні відносини на основі діалогічного мислення (М. Бахтін, М. Бубер, Ф. Ебнер, О. Розеншток-Хюссі, Ф. Розенцвейг та інші).

Останнім часом у дослідженнях релігійних питань все ж таки переважає соціологізаторський підхід, проте пошук духовних орієнтирів зумовлює нові парадигмальні і метапарадигмальні пошуки реалізації людиною сутнісних сил та запобігання світоглядній безпорадності і дилетантству. Саме діалог як конструкт інформативно-екзистенціональної взаємодії допоможе людині, зокрема людині релігійній, у людинотворенні та набутті духовності. Отже, метою статті ми обрали аналіз можливостей діалогу та його атрибуту – толерантності – у підсиленні людиномірності в релігійному бутті української людини у регіональному контексті.

Це завдання стає ще більш актуальним у контекстуальному вимірі наукового і соціально-культурного стану релігії в Україні та сучасного діалогічного універсууму, який підпадає під різні парадигмальні визначення: глобалізований світ, мультикультурний, крос-культурний, полікультурний, інтеркультурний. Не вдаючись у полеміку щодо відмінностей кожного визначення, зауважимо, що посилення глобалізаційних процесів суттєво впливає на релігійну ідентичність і на діалогічні стратегії та практики, створюючи ризики уніфікації та втрати ідентичності. Філософи постмодерну пишуть про

цей соціокультурний феномен як про такий, що у ХХ столітті переживає кризу: «...На думку Ж.-Ф. Ліотара, порушення умов можливості цілісного сприйняття суб'єктом самого себе як самототожної особистості, еkleктизм є нульовим ступенем загальної культури, а також й національних традицій: по радіо слухають реггей, у кіно дивляться вестерн, на ланч йдуть до McDonald's, на обід до ресторану з місцевою кухнею... Така ситуація є «монстром», який створюється переплетенням радикально різних, але при цьому абсолютно рівноправних світоглядних парадигм, у рамках яких не можна визначити ані універсальних «метапропозицій», ані навіть «тимчасового консенсуса» для усіх мовних ігор» [5, с. 170]. Усі ці приклади мають поширення у регіонах, де етнокультурне і етноконфесійне розмаїття набуває значних масштабів. До таких регіонів належить Північне Приазов'я.

Способом запобігання негативному втручанню «надмірної» глобалізації і в деяких контекстах навіть культурному шоку слід вважати діалог, який є не тільки інформативною взаємодією, але й екзистенціальним способом реалізації суб'єктом ідентичності та розуміння інших культур. Саме тому діалог має бути спрямованим на суперечливі та невирішені питання релігійних відносин, які потребують консенсусу. До числа таких питань варто віднести діалектику релігійності й етнічності. Так, дослідниця Г. Кулагіна зробила спробу виділення того спільного, що поєднує релігійність і етнічність як соціальні категорії і визначила їх у такий спосіб: «... ці форми ідентифікації цілком віднесені до минулого і є невіддільним складником культурної традиції індивіда чи групи; вони міфологічні (й у цьому їх мобілізуюча сила); обидва напрями залежно від зовнішніх обставин посилюються або послаблюються; для них характерне «подвійне дно», тобто поділ культури, що є основою кожної ідентичності, на культуру для «зовнішнього» і «внутрішнього» користування; одна з головних ознак кожної ідентичності – солідарність людей у процесі виконання певних соціальних і культурних завдань; будь-яке об'єднання протиставляє себе іншим, тому збільшення проявів групової ідентичності подеколи супроводжується нетерпимістю, конфронтаційністю, пов'язаними з бажанням відокремитися від інших; зазначені категорії належать до емоційно-нормативних. Поєднання емоцій і моральних норм є таким психологічним чинником, що спонукає людей до жертвності

заради свого народу, навіть всупереч власним інтересам тощо» [4, с. 64].

Вказуючи на те, що етнічна й релігійна ідентичність мають чимало спільних рис, Л. Филипович пояснює цей факт подібністю культурних критеріїв класифікації, від яких вони походять, а також підкреслює, що «етнічна ідентифікація, ототожнюючи людину, спільноту лише з етнічним, що є частиною природного й суспільного життя, – неповна і не може замінити або компенсувати інші види ідентифікацій» [7, с. 87].

У цьому сенсі принциповим є з'ясування сутності конфесійності. На думку В. Климова, «...конфесія – це інституційована система, складниками якої є певне віровчення, його історія, культова практика й практика віросповідання, церковно-організаційна структура, приналежність до якої ідентифікує й об'єднує цю групу вірних. Під міжконфесійними відносинами розуміються відносини, що виникають між офіційними чи неофіційними носіями різнорелігійних ідентичностей і які репрезентують широке коло проблем власності, канонічного права, церковної організації, конфесійного співіснування в державі та суспільстві, взаємини між церквами, духовенством та вірними, а також дії щодо невтручання у діяльність релігійних організацій інших конфесій, запобігання конфліктності; розв'язання питань участі (неучасті) у спільних акціях загальнодержавного, релігійно-церковного, соціального, морально-патріотичного характеру та ін.» [2, с. 42].

Отже, розвиток релігійного середовища країни і діалогічності людини засвідчує динамічне зростання кількості релігійних інституцій, збільшення питомої ваги населення, інтегрованого в різні види церковної діяльності, розширення соціальної сфери, де наявність церков і релігійних організацій є дедалі більш відчутною, створення мережі релігійних організацій, достатньої для задоволення релігійних потреб вірних, вичерпність екстенсивного розвитку релігійного середовища тощо. Кожне з цих питань неоднозначно і навіть суперечливо сприймається суб'єктами соціально-культурного простору, адже етноконфесійне розмаїття в сучасній Україні і в регіоні є емпіричним фактом, і наявність значних відмінностей у традиціях, культурі, способі життя, моделях поведінки, особливостях свідомості, менталітеті тощо без порозуміння, як мети етноконфесійного діалогу і толерантності, ускладнюватимуть ситуацію.

Зазначені утруднення вимагають з'ясування причин та чинників, що зумовлюють конфлікти в етноконфесійних відносинах, пам'ятаючи, по-перше, про певну умовну однаковість етнічних і конфесійних конфліктогенів, якщо вони є об'єктом світоглядної рефлексії діалогу і толерантності та їх антиподів; по-друге, слід сприймати постулат про те, що «діалог і толерантність починаються там і тоді, де і коли є активізована суперечність у поглядах, позиціях суб'єктів, здатна спричинити конфлікт» і, по-третє, варто усвідомити положення про те, що непорозуміння як основа нетерпимості криється насамперед у свідомості людини. Цю думку підкреслюють майже всі дослідники діалогу і толерантності, поділяючи проблеми конфліктності на духовні (внутрішні), психічні, економічні, політичні, економічні, історичні, етнокультурні, релігійні, соціо-психологічні, етнодемографічні та інші.

Деякі дослідники, зокрема А. Колодний, серед великого різноманіття міжконфесійних і міжцерковних відносин виділяють з них, що є найбільш зримими для будь-якої області України і водночас тривожними, здатними на конфліктні вияви – міжцерковні відносини в православ'ї країни, зокрема існування на Україні трьох основних юрисдикцій православ'я – УПЦ-МП, УПЦ-КП та УАПЦ; православно-католицькі й внутрішньо-католицькі відносини; відносини між традиційними й новими релігіями; християно-ісламські й внутрішньоісламські відносини, питання набуття автокефалії, ставлення до нових релігійних рухів в їх великому різноманітті, регулювання державою цих питань тощо [3, с. 85].

Таким чином, якщо мета статті пов'язана з контекстною логікою, то предметом діалогу мають стати світоглядні аспекти етноконфесійної ідентифікації, а саме:

- ідеологічна заангажованість природного процесу позитивного сприйняття людиною розмаїття етнічного та конфесійного життя народу, що в умовах зростаючої схильності ортодоксальних церков до відстоювання єдиної (абсолютної) істинності своєї віроповчальної позиції призводить до певної дезінтеграції суспільства;
- розгорнута в національному та релігійному житті боротьба за сфери впливу церков у регіонах, посилення змагань церков за пріоритетність у виконанні обрядових дій під час громадсько-політичних, культурних, соціальних і навіть побутових заходів, зростання претензій окремих церков щодо недоторканості їхньої «канонічної

- території» з боку місіонерів інших конфесій, напрямів, вороже ставлення до євангелізаційної діяльності й прозелітизму, активне обстоювання відмінностей у традиціях, догматах, символах віри, різного роду настановах;
- поширення впливу презентаційних (політизованих, міфологізованих і певною мірою клерикалізованих та ін.) стратегій на свідомість громадян та іноді на інститути дошкільної освіти, середньої школи, збройних сил тощо;
 - проблема відчуження суб'єктів етноконфесійних відносин від культурного історичного буття свого етносу, конфесії, від загальнонаціонального (українського) контексту та від загальнолюдських інтересів та цінностей, що пов'язане з глобалізаційними процесами (переполяризація геополітичного простору, конкуренція цивілізацій, ескалація міжнародного тероризму, міграція тощо, ескалація і загострення етноконфесійних конфліктів, які перетворилися на чинник міжнародної напруженості, пропаганда й утвердження ідеології шовінізму, ксенофобії тощо [1, с. 1];
 - діалектика залучення людей до загальнолюдських цінностей та відродження матричних, ментально-історичних надбань етноконфесійного середовища;
 - проблема наявності у релігійних образах, у формах міжрелігійних настанов, у «культурних вимірах» або групових психологічних універсалиях значної частини стереотипів, упереджень, забобонів, які на психологічному рівні концентрують релігійну напруженість, «... виконують головну роль в інтерпретації міжрелігійної взаємодії. Виходячи зі змісту релігійних стереотипів, сторони прагнуть надати «свого» смислу подіям, що відбуваються, по-своєму інтерпретують мотиви і дії іншої сторони. Такі інтерпретації можуть перетворитися на серйозні, а інколи – нездоланні бар'єри на шляху урегулювання міжрелігійних розбіжностей і конфліктів. У релігійних стереотипах, як і в міжрелігійних настановах загалом, важлива не істинність або помилковість їх когнітивного змісту, а переконаність у відповідному знанні та його емоційне наповнення» [4, с. 68];
 - осмислення людиною конфліктності у релігійному житті, розуміння догматичних (богословських) проблем істинності віровчення, прозелітизму, «канонічної території» тощо, а головне – розуміння найвищої і найсвятішої істини – ідеї Бога та релігійності, як «форми буття релігії і як її суб'єктивного вияву... як сутнісної характеристики

психічного стану особистості» [6, с. 211], а також урахування комплексу професійних, інтелектуальних, вікових чинників релігійності [8].

Таким чином, багатозначна діяльність етноконфесійних спільнот з демократизації, гуманізації життя за певних обставин і поступ людини релігійної до діалогічних універсалій духовності зумовлюють предмет діалогу саме навколо вищезазначених питань та впливають на вибір стратегій становлення ненасильницького миру.

Отже, обираючи модель полікультурного суспільства як історично-конкретного типу соціальної системи, що припускає об'єднання людей різних культурних ідентичностей з усією сукупністю форм взаємодії і взаємозалежностей (М. Матіс), слід, використовуючи діалог з його атрибутами (толерантність, емпатія, впевненість у позитивних якостях співрозмовника тощо), звернути увагу на методологію пошуку консенсусу у взаємодії, на діалог як конструкт розуміння проблем наукового пошуку і діяльності. Причому методологічний супровід культурного розмаїття має стосуватися усіх структурних компонентів методології, які ми представляємо такими рівнями: світоглядний (на цьому рівні формуються аксіологія, основні еталони, ідеали й норми ціннісного виміру, спеціальнонаукова (релігійна) картина світу, яка узгоджується з результатами міждисциплінарних досліджень, тощо); епістемологічний (рівень, на якому рефлектується онтологія науки, її предмет; її «мова» – поняття, терміни, норми комунікації; логічна система – закони і правила висновку, аксіоми; референтна система – концептуальні каркаси, теоретичні схеми; рефлексивна система – інструменти діагностування результатів дослідження під кутом зору достовірності, доказовості, оптимальності); гносеологічний (рівень, на якому розробляються норми, настанови, регулятиви, методи й процедури дослідження релігійних практик); праксеологічний (рівень духовно-практичного вимірювання та розроблення практично орієнтованої теорії побудови науково орієнтованої практики).

Підсумовуючи зазначене, слід експлікувати можливості діалогічної взаємодії у релігійно-культурному облаштуванні життя особистості:

- саме діалогічність дає змогу підійти до осягнення як цілісного людського буття, так і проблем культурного розмаїття;

- діалогічність «уводить» людину у світ буденних людських турбот, у світ різних культур і релігій, які значною мірою є зовнішніми для нас, і водночас наповнює цей світ смыслом людської взаємодії, без якої неможлива жодна успішна дія;
- саме в діалозі й завдяки йому актуалізується співбуття людей;
- саме завдяки діалогу постає принципово важливий феномен повноцінного людського існування – зустріч, у якій перетинаються людські долі й відбувається взаємопроникнення мікросвітів людських світів;
- діалогічний зв'язок, який визначає не лише сферу безпосередньої релігійної комунікації, а й усю сукупність міжлюдських стосунків, тобто сферу інтерсуб'єктивного, взятого на всіх його рівнях і підрівнях (міжіндивідуальному, культурному, соціальному, міжетнічному, правовому, етичному тощо), розкриває таємницю «Іншого» та його віру;
- діалог є синонімом взаємної творчості, взаємного збагачення людей, а також конкретизацією і справжнім утіленням інтерсуб'єктивності;
- саме через діалог, як реалізацію в житті повноцінних міжлюдських стосунків, відпрацьовується один із найважливіших механізмів цивілізованого облаштування буття сучасної людини, а саме – на практиці забезпечується мінімізація відчуження в нинішньому суспільстві, яке іноді вимушує людину розуміти тільки свою «внутрішню» віру – це шлях до ери мовчання.

Підсумовуючи результати, слід зазначити, що аналіз регіональних релігійних практик свідчить про очевидну тенденцію духовного поступу культурних спільнот, зокрема релігійних, які завдяки глибинній готовності духу віддають перевагу духовним цінностям і життю не тільки за матеріально орієнтованою логікою, а й служінням вищим смыслом і ідеалам. У цьому сенсі діалог культур і навчання діалогу здатні утвердити в суспільстві ідеї, які уможливають протистояння потребово-технологічній експансії та посприяють набуттю етики відповідальності, любові, звернення до Бога. Це тільки й може бути перспективою подальших наукових досліджень: розробка довгострокових діалогічних стратегій утвердження миру знання і віри.

Література

1. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в Україні: вектори впливу на суспільні процеси / А. В. Арістова // Мультиверсум :

- філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2006. - № 52.
2. Климів В. Міжконфесійні відносини у формах їх вияву / В. Климів // Релігійна панорама. – 2006. – № 12. – С. 42-46.
 3. Колодний А. М. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні / А. М. Колодний // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні : [наук. щорічник / заг. ред. А. М. Колодного, М. Ю. Бабія]. – К., 2005. – С. 81-99.
 4. Кулагіна Д. Релігійна та етнічна ідентичності за умов релігійної свободи в Україні / Д. Кулагіна // Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття : наук. щорічник / заг. ред. А. М. Колодного, М. Ю. Бабія. – К., 2004. – С. 64-68.
 5. Новейший философский словарь. Постмодернизм / глав. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – Мн. : Современный литератор, 2007. – 816 с.
 6. Предко О. І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри : монографія / О. І. Предко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 278 с.
 7. Филипович Л. О. Місце і роль релігії в процесах етнонаціональної ідентифікації / Л. О. Филипович // Українське релігієзнавство. – 1999. – № 12. – С. 83-93.
 8. Petrovich O. An examination of Piaget's theory of childhood artificialism. Unpublished D. Phil thesis, Oxford University, 1988. – 217 p.

О. М. Троїцька, Л. Ю. Москальова

Диалогическое сопровождение религиозной жизни Украины: контекстуальное измерение извечных проблем

Мелитопольский государственный
педагогический университет имени Богдана Хмельницкого
(20 ул. Героев Украины, Мелитополь, Украина)

В статье продолжена научная традиция рассмотрения проблемы гармонизации совместной жизни народов, которые представляют разные культурные идентичности, в частности религиозную идентичность украинского человека. В качестве конструкта построения ненасильственного мира предложен диалог с его атрибутом – толерантностью. Определена предметная плоскость диалога в информативно-экзистенциальном взаимодействии религиозных общин Украины и субъектов религиозного пространства. Выявлены

зоны наибольшего недоразумение верующих людей и эксплицировано возможности диалога в духовном развитии украинства.

Ключевые слова: глобализация, диалогичность, духовность, этноконфессиональность, идентификация, религиозность, толерантность.

O. M. Troitska, L. Yu. Moskaliova

Dialogical Support of Religious Life in Ukraine: The Contextual Dimension of Eternal Issues

Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University
(20 Heroiv Ukrainy Str., Melitopol, Ukraine)

The author continues in this article the scientific tradition of considering the issues of harmonization of common life of people who represent different cultural identities, including religious identity of the Ukrainian people. As a non-violent peace building construct, a dialogue with its attribute – tolerance is proposed. In addition, the substantive sphere of dialogue in information-existential interaction of religious communities in Ukraine and religious space's subjects is determined. The zones of biggest misunderstanding of believers are discovered, and the possibilities of dialogue in the spiritual development of Ukrainians are explicated. The analysis of regional religious practices indicates a clear trend of spiritual progress of cultural communities, including religious ones. This occurs due to the willingness to prefer the spiritual values of life and not just financially oriented logic, but the highest ideals. The author concludes that the dialogue of cultures and education will contribute to the ethics of responsibility, love, appeal to God.

Keywords: globalization, dialogue, spirituality, ethnoconfession, identification, religion, tolerance.

References

1. Aristova A. V. (2006). *Relihiini konflikty v Ukraini: vektory vplyvu na suspilni protsesy* [Religious conflicts in Ukraine: Vectors of influence on social processes]. In Mulytversum. filosofskyi almanakh: Vol. 52. Kyiv: Tsentr dukhovnoi kultury,
2. Klymov, V. (2006). *Mizhkonfesiini vidnosyny u formakh yikh vyjavu* [Interfaith relations in the forms of its expression]. In *Relihiina Panorama*, 12, 42-46.
3. Kolodnyi, A. M. (2005). *Mizhkonfesiini ta mizhtserkovni protystoiannia v nezalezhnii Ukraini* [confessional and church opposition in independent Ukraine]. In A. M. Kolodnyi & M. Yu. Babii (Eds.), *Relihiina svoboda. Mizhkonfesiini vidnosyny v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii v Ukraini* (pp. 81-99). Kyiv.

4. Kulahina, D. (2004). *Relihiina ta etnichna identychnosti za umov relihiinoi svobody v Ukraini* [Religious and ethnic identity in the conditions of religious freedom in Ukraine]. In Relihiina A. M. Kolodnyi & M. Yu. Babii (Eds.), *Svoboda: funktsionuvannia religii v umovakh svobody ii buttia* (pp. 64-68). Kyiv.
5. Gritsanov, A. A. (Ed.). (2007). *Noveishyi filosofskii slovar. Postmodernizm* [The newest philosophical dictionary. Postmodernism]. Minsk: Sovremennyyi literator.
6. Predko, O. I. (2005). *Psykhohohiia religii: istoriia, teoriia, relihiieznavchi vymiry* [Psychology of religion: History, theory, religious dimensions] Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury.
7. Fylypovych, L. O. (1999). *Mistse i rol religii v protsesakh etnonatsionalnoi identyfikatsii* [Place and role of religion in the process of ethnic identifying]. *Ukrainske Relihiieznavstvo*, 12, 83-93.
8. Petrovich O. (1988). *An examination of Piaget's theory of childhood attificalism*. Unpublished D. Phil thesis, Oxford University.

УДК 37.013.159.955

Н. В. Харченко, м. Київ

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

У статті розглянуто феномен критичного мислення, виокремлено його основні елементи; схарактеризовано ознаки, які притаманні людині з розвиненим критичним мисленням; визначено роль соціальних інститутів у процесі формування критичного мислення у сучасних підлітків, зацентровано важливість вміння критично мислити як однієї зі значущих характеристик розвитку особистості.

Ключові слова: критичне мислення, соціальні інститути, ознаки критичного мислення, підлітки.

У сучасних умовах інформаційної війни, в яких перебуває Україна, важливе значення має виховання людей, які мислять самостійно, незалежно і творчо. Людей, які б мали навички критичного осмислення та аналізу фактів і подій, які відбуваються навколо, мислення яких було б вільним від конформізму і догматизму.

Однією з причин гальмування демократичного розвитку суспільства є те, що значна частина людей не готова до свідомої участі в цьому процесі, не здатна самостійно і критично осмислювати складності реального життя. Від наявності чи відсутності вищезгаданих рис певною мірою залежить доля суспільства. Критичне мислення є не тільки наслідком